

ARVUSTUSED

Valter Lang, *Baltimaade pronksi- ja rauaaeg* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007), 309 lk. ISBN 9789949115259.

Kuigi teaduse jätkusuutlikkuse seisukohalt on hädavajalik kõrgetasemeline koolitus, mille lahutamatuks osaks on muuhulgas erialane õppekirjandus, ei ole Eestis vist praegu veel olemas ühtegi teadusharu, kus kõrgkoolide õppematerjale oleks juba piisavalt. Paremas seisukorras ei ole ka arheoloogia. Kui jätta kõrvale elektrooniline õppematerjal Eesti muinasesemetest¹ ja mõne aasta eest kaante vahele saanud tõlkeraamat² ning osaliselt ka kõrgkoolidesse sobilikud Eesti esiajaloo ülevaated raamatu³ ja CD-na,⁴ on möödunud juba ligi kolmkümmend aastat, mil ilmus viimane spetsiaalselt ülikoolile kirjutatud emakeelne arheoloogiaõpik.⁵ Loomulikult on arheoloogia teooria, välitööde ja laboratoorse tegevuse ning ka mitmete maailma piirkondade kaugema mineviku kohta võimalik kasutada võõrkeelseid õppevahendeid, kuid Läänemere idaosa piirkonna esiajaloo kohta puuduvad paraku seni nii õpikud kui ka tänapäevaste riikide piire ületavad üldkäsitlused.⁶ Seetõttu on eriline põhjus rõõmustada, et üks Tartu Ülikooli arheoloogiateaduse keskseid õppeaineid – Baltimaade esiajalugu – on metalliaja osas vormistatud õpikuks.

Raamatu autor, Tartu Ülikooli arheoloogiaprofessor Valter Lang, on kahtlemata üks Baltikumi parimaid metalliaja asjatundjaid, kes on aastaid uurinud Eesti pronksi- ja rauaaega ning intensiivselt suhelnud n-õ balti liinil: ta on tuttav nii Läti ja Leedu arheoloogia kui ka arheoloogidega, lugenud ohtralt vastavasisulist kirjandust, näinud sealsetes muuseumites säilitata- vaid materjale ning osalenud ka ise välitöödel (peamiselt muinaspõldude

¹ Aivar Kriiska, Tõnno Jonuks, Peeter Kraas, *Eesti muinasesemed* (Tartu, 1999), <<http://ornament.dragon.ee/muinasesemed/>> (18.11.2008).

² Matthew Johnson, *Arheoloogia teooria. Sissejuhatus* (Tartu: Tartu Ülikool, 2001).

³ Aivar Kriiska, Andres Tvaauri, *Eesti muinasaeg* (Tallinn: Avita, 2002).

⁴ Aivar Kriiska, Anti Selart, *Eesti esiajalugu* (Regio, 2005).

⁵ Vilma Trummal, *Arheoloogia alused* (Tallinn: Valgus, 1979).

⁶ Ainus ühine muinasaja ülevaade on ilmunud õpikus Zigmantas Kiaupa, Ain Mäesalu, Ago Pajur, Gvido Straube, *Baltimaade ajalugu* (Tallinn: Avita, 1999).

plaanistamistel ja kaevamistel Lääne-Leedus). Seetõttu ei ole *Baltimaade pronksi- ja rauaaeg* pelk refereering, loetu kokku- ja ümbersõnastus, vaid kirjutus, mis sisaldab originaaluurimusi, enda kogetut ja tähelepanud ning isegi esmakordselt trükivalgust nägevaid interpreteeringuid, üldistusi ja mõtteid. Eelkõige on originaalsed ühiskonna käsitlused ning asustusüksusi ja viljelusmajandust puudutavad tõlgendused. Viimase puhul, eriti aga muinaspõldude uurimise seisukohalt, on Lang olnud teedrajav Eestis ning nõu ja jõuga abiks ning omamoodi “mootoriks” ka Leedus ja Lätis. Vähe sellest, tema algatusel on sündinud ka Eesti, Läti ja Leedu (kuhu hiljem integreerus ka Soome) arheoloogide ühendav *Baltic Archaeological Seminar* – iga kahe aasta tagant külakorda toimuv teoreetiline seminar, millel on ka oma sariväljaanne – *Interarchaeologia*.⁷

Baltimaade pronksi- ja rauaaeg on professionaalne ja haaravalt kirjutatud üllitis. Raamat on oma ülesehituselt klassikaline, ühendades endas detailsed võtmeobjektide kirjeldused ja esemeanalüüsid, historiograafia (sh erinevad tõlgendused ja ideede lugu) ning laiemad üldistused. Küllap võib juba klassikaliseks kujunduse vormiks pidada ka põhitekstist eristuvat “kastisüsteemi” väiksemate ekskursside (nt kronoloogia, Kaali küsimus või liivlaste päritolu) tegemiseks. Kaugeltki vähetähtis ei ole seegi, et õpik on põhjalikult illustreeritud (raamatus on ligi 120 kaarti, joonist ja fotot) ning nägusa kujundusega.⁸ Visuaalne osa on aga arheoloogias väga oluline. Põhineb ju see teadus paljus esemetundmisel, materiaalsel kultuuril, mille oskuslik käsitlemine saab alguse vaatlusest ja võrdlusest. Tõsi, tõrvatilgaks meepotis on see, et mitmete plaanide puhul on kujutatu kohta alltekstis antud vaid lühiteave ning jäetud lahti seletamata tingmärgid, mis kahandab, eriti arheoloogilise kirjandusega harjumata inimesel, neist arusaamist.

Omaette väärtuseks õpikus on asustusviisi ja ühiskonna käsitlused. Tuginedes peamiselt Eesti muististele, näitas Lang juba mõni aeg tagasi veenvalt, et pronksiajal (1800–500 eKr) ja vanemal rauaajal (500 eKr–450 pKr) oli Eestis peamiseks asustusüksuseks üksikmajapidamine ja et selline hajali paiknev asustusviis hakkas kujunema tegelikult isegi juba kiviaja lõpus.⁹ Vaadeldavas raamatus laiendab ta selle süsteemi ka lõunapoolsele

⁷ Ilmunud on seni kaks numbrit: *Culture and Material Culture*. *Interarchaeologia*, 1, ed. by V. Lang (Tartu-Riga-Vilnius, 2005) ja *Colours of archaeology. Material Culture and the Society*. *Interarchaeologia*, 2, ed. by A. Merkevičius (Tartu-Riga-Vilnius, 2008).

⁸ Raamatu kujundaja on Kristel Külljastinen.

⁹ Valter Lang, “Varane maaviljelus ja maaviljelusühiskond Eestis: ääre-märkusi mõningate arengutendentside kohta”, *Eesti arheoloogia historiograafilisi, teoreetilisi ja kultuuriajaloolisi aspekte*, Muinasaja teadus, 3 (Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1995),

Baltikumile, pidades seda võimalikuks vähemalt “Lääne-Leedus ja mitmel pool Lätis” (lk 73). Sõltumata sellest, et Eesti varase pronksiaja elupaikade näitena kasutab ta traditsiooniliselt ka asulakohti – Kivisaare, Loona, Riigiküla, Kuninguste – millest puuduvad allakirjutanu arvates selged leiud või radiosüsiniku dateeringud, mis kinnitaksid nende kasutamist vana pronksiajal, on see mõttekäik varasematest seisukohtadest suurema seletusjõuga tõlgendamaks toonaste asulakohtade väikesi mõõtmeid ning suhteliselt nõrka ja leiuvaest kultuurkihti.

Pronksiaega dateerib Lang ka mitmel pool Baltikumis eraomandi kujunemise haritavale maale, hierarhilise asustus- ja ühiskonnastruktuuri tekke ning vähemalt osaliselt juba päritava pealikuvoimu olemasolu. Kui pealike valitsemisala võis Eestis hõlmata mõnisaada inimest, siis Leedus ja Lätis võis neisse kuuluda isegi ehk juba tuhandeid inimesi. Samas oponeerib, ja taas küllap õigustatult, ta Andrejs Vasksi ja Priit Ligi poolt erinevates kontekstides esitatud oletusega, et pronksiajal olid Baltimaades olemas pealikuvaldused (*chiefdom*’id), näidates olulist erinevust n-ö klassikaliste pealikuvaldustega – kui nende suurusteks on oletatud 5000 kuni 20 000 inimest, siis Eesti alal võis pronksiajal maksimaalselt üleüldse eladagi vaid paarkümmend tuhat inimest. Samas puuduvad ka pealikuvaldustele iseloomulikud “ilmekad” voimu- ja kultusekeskused (lk 75–76). Baltimaades pronksiajal rajatud kindlustatud asulakohad on Langi arvates olnud enamasti pigem kaubandus- ja pronksitöötlemiskeskused (lk 77).

Rooma rauaaja (Eestis 50–400/450 pKr) asustuse puhul on Lang keskendanud tähelepanu kalmete levikule piirkondadesse, kust neid varem ei tuntud. Erinevalt arheoloogias pikka aega ja laialt kasutatavast teesist “kui puuduvad kalmed, siis puudub ka asustus”, näeb Lang uutal aladel kasutusele võetud tarandkalmete taga Eestis ja kääbaskalmete taga Lätis sotsiaalset arengut ja usundiliste nähtuste levi (lk 166), mitte nende piirkondade asustamist. Asulakohad ning soo- ja järvesetete öietolmuanalüüsid ei jäta kahtlust, et neil aladel on elatud ka enne rooma rauaaja. Valdavalt hajataluline asustus oli aga vähemalt Põhja- ja Lääne-Eestis koondatud varasemast kohati enam kui kaks korda väikematesse ühe (domineeriva) talu poolt juhitud struktuuridesse (lk 167). Lang oletab, et sarnane süsteem kujunes toona ka Läti alal (lk 168). Samas on aga sotsiaalsed erinevused olnud rooma rauaajal hoomatavalt väiksemad “kui mõnedes rohkem arenenud piirkondades nooremal pronksiajal” (lk 169). On see n-ö Balti variant

---

116–181 (136) ja Valter Lang, “Võimukeskuste kujunemisest Eestis. Sissejuhatus”, *Keskus – tagamaa – ääreala. Uurimusi asutushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis*, Muinasaja teadus, 11 (Tallinn: Ajaloo Instituut, 2002), 7–16 (12).

mitmel pool Euroopas esitatud ideest, mille kohaselt ühiskond demokraatiseerus raua kasutuselevõtu järel?

Paralleelselt sai aga alguse ka teistsugune asustus- ja võimustruktuur – hakati rajama linnuseid ning kujunema hakkasid mitmest talust koosnevad külad. Siingi on lõunapoolsed alad sammukese ees ja kraadi võrra kangemad. Leedus leidis see kohati aset juba rooma rauaaja algupoole ja Lätis rooma rauaaja lõpul, Eestis keskmisel rauaajal (400/450–800/850 pKr) (lk 179). Linnuste rajamise põhjusi ei näe Lang aga ainult sõjalise (välis)ohu suurenemises, vaid sotsiaal-poliitilise arengu tulemina – ühiskonna suuremas kihistumises ja ülikute esiletõus. Linnuseid tõlgendab ta ennekõike “tugevnevate ülikusuguvõsade kantsidena, mis pidi rahuldama nende kasvavaid võimuambitsioone ja territoriaalseid nõudmisi” (lk 178). Keskmise rauaage on aga Langi arvates Eestis olnud sedavõrd tähtis ajajärk, et “nii üldise asustuslaadi kui ka ühiskonna sotsiaalsete suhete aspektis on tegu kõige kardinaalsema protsessiga kiviaja püügimajandusliku ühiskonna hääbumise ja industriaalühiskonna tekkimise vahel” (lk 216).

Rauaaja lõpu puhul huvitab Langi muuhulgas palju vaidlusainet ja vastakaid seisukohti pakkunud aolinnade küsimus. Tema meelest eksisteerisid sellised tavalisest agraarküllast võimu kontsentratsioon, elanike arvu ning spetsialiseerunuma käsitöö ja kaubavahetuse poolest eristuvad üksused siinmail juba hiljemalt alates 10. sajandist (lk 239). Traditsiooniline muinasaja lõpu pilt kihelkondade ja maakondade süsteemist Eestis saab aga korrigeeritud nende mõistete sisu osas ning laiendatud veel ühe paralleelse süsteemiga. Nimelt oletab Lang, ja taas mitte ilma põhjaliku argumentatsioonita, et rauaaja lõpul oli Eesti alal koos kaks haldusstruktuuri: sotsiaal-majandusliku ja poliitilise arengu tulemusel tekkinud liin talu/küla – vakus/muinasmõis – linnusepiirkond ning “eelkõige geograafilisi ja hõimuerinevusi” kajastav liin küla – kihelkond – maakond (lk 266).

Siintoodu on vaid pudemed õpperaamatust, selles suvalises valikus, mis tundus minule esiletõstmiseks tähtsana. Leidub seal aga küllaga teavet ka sootuks teistsugustesse huvi- ja vaatevinklitesse.

Langi tõlgendused Baltimaade pronksi- ja rauaagest ühiskonnast on muidugi mõista vaieldavad, kuid igal juhul on nende tulemuseks pilt mitmekesisest ja kihistunud kogukondadest ja nende ühendustest, milles on nii ajalisi kui ka ruumilisi erinevusi ning mitmeid paralleelarenguid. Ennekõike aga valitseb idee hierarhilistest sootsiumitest. Olgugi, et vaidlused egalitaarse ja elitaarse “Muinas-Eesti ühiskonna” üle jäid 1990. aastatesse¹⁰

¹⁰ Priit Ligi, “Poliitika, ideoloogia ja muinasteadus”, *Looming* (1994), 1, 110–121; Priit Ligi, “Tuuleveskid, Dulcinea ja Eesti esiajalugu”, *Looming* (1994), 6, 812–823; Jüri Selirand,

ning vaevalt et Eestis on praegu palju arheolooge, kes peaksid võimalikuks tasapaksu võrdsust siinsete metalliaja inimeste vahel (kiviaja uurijana ei pea ma seada võimalikuks isegi oma uurimisperioodis), on seda ikka hea lugeda, eriti seetõttu, et Lang ei esita seisukohti mitte deklareerivalt vaid arutlevalt, taga väga tõsine töö mõtestamaks arheoloogilist materjali.

Raamatus on loomulikult ka ebaühtlust nii arheoloogilise ainese esitlustes kui ka tõlgendustes. Rohkem kui autori subjektiivsus on tulemust mõjutanud eri teemade ja perioodide uurituse erinev tase ja publitseeritus. Ehk aga aitab uurimislünkade nägemine mustvalgel kaasa sellele, et neid hakatakse täitma senisest kiiremini?

Lõpetuseks, kasutades Valter Langi teksti *Baltimaade pronksi- ja rauaaeg* eessõnast, olgu öeldud, et raamat "on mõeldud eeskätt õppematerjalina arheoloogiaüliõpilastele, seda võib aga kasutada iga ajaloo- ja arheoloogiahuviline". Ja kindel on see, et pettuma ei pea ei Baltimaade minevikku õppivad ega mingil muul põhjusel asjast huvitatud lugejad.

AIVAR KRIISKA

Kurland. Vom polnisch-litauischen Lehnsherzogtum zur russischen Provinz. Dokumente zur Verfassungsgeschichte 1561–1795, hrsg. von Erwin Oberländer, Volker Keller (Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2008), 330 lk + kaart. ISBN 9783506765369.

Saksa ajaloolaste Erwin Oberländeri ja Volker Kellersi väljaandmisel ilmus selle aasta kevadel Kuramaa hertsogkonna põhikorralduslike dokumentide allikapublikatsioon. Mõlemad raamatu koostajad on Kuramaa hertsogkonna ajalugu uurinud juba pikema aja vältel. Endine Kölni, Münsteri ja Mainzi ülikooli professor (praegu pensionil) Erwin Oberländer on koostanud kaheköitelise Kuramaa ajaloo kogumiku¹ ning alates 1990.

"Poliitiliseks tehtud muinasteadusest", *Looming* (1994), 6, 803–805, 824; Evald Tõnisson, "Muinas-Eesti ühiskond – elitaarne või egalitaarne, riigiga või riigita?", *Looming* (1994), 3, 387–392; Evald Tõnisson, "Miks ma ei võiks olla indiaanlane", *Looming* (1994), 6, 806–811, 825.

¹ *Das Herzogtum Kurland 1561–1795. Verfassung, Wirtschaft, Gesellschaft*, hrsg. von Ilgvars Misans und Erwin Oberländer (Lüneburg, 1993); *Das Herzogtum Kurland 1561–1795. Verfassung, Wirtschaft, Gesellschaft, Band 2*, hrsg. von Erwin Oberländer (Lüneburg, 2001).